

проявления. Освещены результаты эмпирического исследования общего уровня толерантности и уровня коммуникативной толерантности, в частности, а также определенные качества толерантной личности.

The article is devoted to theoretical analysis of the problem of tolerance at a young age. The basic structural components of tolerance, as personality, factors of development and areas of display. Deals with the results of empirical studies of general tolerance and tolerance level of communication, in particular, and also identified as a tolerant person.

©2012 р.

А. Г. Скок (м. Чернівці)

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ПОКАЗНИК ДУХОВНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження визначається тим, що розвиток сучасного українського суспільства багато в чому залежить від сформованості духовних якостей у сучасної молоді. В умовах трансформації суспільства відбувається зміна раніш існуючої системи цінностей. Становлення нової системи цінностей – довготривалий процес, і це відображається на процесі морально-духовного й професійного становлення студентської молоді. Формування морально-духовної культури студентської молоді – одна з найактуальніших проблем психології вищої школи. Цінностями, моральними орієнтирами, підвалинами демократичного суспільства є свобода, справедливість, життя людини, сімейні традиції, любов та вірність, турбота про молодших та старших, патріотизм, незалежність держави, міжнаціональний мир. Саме система духовно-моральних цінностей визначає поведінку людини в суспільстві, сім'ї, соціальній групі і виступає основою діалогу, спілкування й взаємодії як між людьми, так і між соціальними спільнотами.

Наші численні дослідження, проведені в студентському середовищі показали, що у сучасних студентів духовно-моральні цінності мають другорядне значення. У молодого покоління розвивається споживацька психологія, культ матеріального успіху, заперечення досвіду попередніх поколінь, життєвий раціоналізм.

У системі освіти означилися декілька напрямків щодо формування духовно-моральної культури у студентської молоді: особистісно-орієнтований, національний, релігійний. На нашу думку, найбільш перспективним є особистісно-орієнтований підхід, основу якого складає гуманістична парадигма і її ключові положення: індивідуальний підхід до студента, соціально-педагогічна й соціально-психологічна підтримка студента, допомога в розвитку інтересів студента, гуманна психологічна атмосфера освітнього закладу, співробітництво суб'єктів освітнього процесу.

Об'єктом нашого дослідження виступає толерантність як показник духовного розвитку особистості. Слід зазначити, що мова не йде про духовну культуру в цілому, оскільки це досить масштабна задача. Для її вирішення необхідно уточнення таких понять як «культура», «духовність», «моральність». Духовність – це системне поняття, яке складається з готовності особистості до рефлексії переживань та вчинків, до постановки життєвих цілей на основі добра й гармонії з оточуючим. В рамках нашого дослідження ми обмежимося аналізом таких понять як духовність та толерантність. Предмет дослідження – особливості формування толерантності у студентської молоді. Формування толерантності – це один зі способів подолання сучасної кризи духовних цінностей українського суспільства. Толерантність є необхідною умовою формування духовності. Толерантність як особистісна характеристика актуалізує особистісний та емоційний компоненти, виявляється у поведінці і включає прийняття себе, інших, внутрішній контроль, емоційний комфорт, контроль, нервово-психічну стійкість. Духовність і толерантність, не маючи прямої залежності, мають складну систему взаємної обумовленості через такі особистісні характеристики як прийняття інших і себе.

Бездуховність призводить до посилення інтолерантності, проявляється в неприйнятті себе та інших, емоційній лабільності, нервово-психічній невірноваженості.

Теоретичний аналіз проблеми. Толерантність в широкому розумінні визначається як наполегливість, впертість і витримка в певній справі, роботі й як здатність терпіти. Звертаючись до семантики слова *tolerantia*, О.Г. Асмолов зазначає, що даний термін виражає три взаємопов'язані значення: терпимість, стійкість й допустиме відхилення [1].

Толерантність досліджується в філософії, соціології, політології й психології. У «Філософському енциклопедичному словнику» толерантність визначається як терпимість до інших поглядів, котра є ознакою впевненості в собі й усвідомлення надійності власних позицій. Толерантність на філософському рівні розглядається як якість, яка характеризує ставлення до іншої людини як до рівнодостоїнної особистості і виражається в усвідомленому стриманні відчуття неприйняття, викликаного всім тим, що ознаменовує в іншому інше (смак, образ життя, переконання тощо). Така позиція передбачає налаштованість на розуміння, діалог з іншим, визнання й повагу до його права на відмінність.

Соціологічна трактовка поняття толерантності багато в чому схожа з філософською. Толерантність на соціологічному рівні використовується для означення терпимості до чужого образу життя, звичаїв, думок, ідей, вірувань тощо.

Категорія «толерантність» в політології означає повагу до чужих цінностей і розширення кола особистих цінностей за рахунок позитивної взаємодії з іншими культурами, усвідомлення того, що соціальне середовище багатовимірне й існують різні позиції щодо нього.

Психологічне трактування розглядуваного поняття неоднозначне. Толерантність розглядається як:

- установка на ліберальне прийняття моделей поведінки, переконань, цінностей іншого;
- як здатність до неагресивної поведінки по відношенню до іншої людини;
- психологічна властивість, що виявляється у відсутності реакції людини на який-небудь несприятливий фактор, здатність переносити стрес без важких наслідків;
- особлива форма особистісного ставлення, в основі якого лежить розуміння й прийняття іншої культури;
- характеристика стійкості індивідуальності суб'єкта.

Таким чином, толерантність трактується і як форма особистісного ставлення, в основі якого лежить розуміння і прийняття іншої культури, і як терпимість, що допускає «іншість», і як умова зберігання й розвитку адаптаційного потенціалу людини. Толерантність – умова для вироблення суджень, в основі яких лежать духовні й моральні цінності. Вона характеризується й стійкістю проявів і вибірковістю до впливів оточуючого середовища. Толерантність – це динамічна характеристика, що забезпечує стійкість суб'єкта у взаємодії з соціальним середовищем.

Серед основних критеріїв толерантності та їх показників Н.П. Піщулін, С.Н. Піщулін, І.А. Коробецький виділяють наступні: стійкість особистості, яка визначається емоційною стабільністю, добротою, ввічливістю, терпимістю, соціальною відповідальністю, самостійністю, соціальною релаксацією, емпатія (відчуження партнера, високий рівень співпереживання, екстравертованість, здатність до рефлексії), дивергентність мислення (відсутність стереотипів, забобонів, гнучкість мислення, критичність мислення), мобільність поведінки (відсутність напруги у поведінці, тривожності; комунікабельність, вміння знайти вихід зі складної ситуації), соціальна активність (соціальна самоідентифікація, соціальна адаптованість, креативність, соціальний оптимізм, ініціативність) [4, 11].

Аналіз основних показників толерантності свідчить про те, що толерантність – це, перш за все, активне ставлення, яке формується на основі визнання універсальних прав і основних свобод людини. Толерантність можна розглядати як особистісну характеристику, яка тісно пов'язана з кризами розвитку особистості й знаходить своє вираження в зміні типу взаємодії людини з оточуючою дійсністю. Підхід до толерантності як до особистісної характеристики дещо обмежений, оскільки при ньому ця характеристика людини набуває статичності. Логіка досліджень й аналіз результатів значної кількості джерел показує, що толерантність піддається формуванню. Якщо розглядати особливості психічного й особистісного розвитку в онтогенезі з точки зору толерантності, то можна виділити певні періоди становлення толерантності. При цьому недостатньо вивченими є умови, які сприяють формуванню толерантності, як на рівні структури й змісту, так і на рівні технологій навчання.

Толерантність як ставлення означає наявність потреби у взаємодії з іншими, розуміння іншого при позитивному ставленні до нього, має трикомпонентну структуру, що включає:

- когнітивний компонент – знання людини про толерантність, про толерантні відносини;
- афективний – відносно стійкі відчуття людини до об'єктів, що виражаються в емоційній оцінці (ставлення до людей, іншої думки, етичних питань тощо);
- конативний – тип соціальної поведінки, основою якої є співробітництво, розуміння.

Вказані компоненти знаходяться у взаємозв'язку і взаємозалежності. Когнітивний компонент містить необхідні знання, пов'язані з тією ситуацією, в якій опинилася людина. Ситуація, в свою чергу, викликає певні емоції, пов'язані з інтересами, потребами, ідеалами особистості. Виникає когнітивно-афективне утворення, необхідне для регуляції поведінки й діяльності.

З точки зору Г.Л. Бардієр, для того, щоб бути в цілому толерантним людині достатньо прояву навіть двох компонентів:

- когнітивного й конативного (при збереженні інтолерантності на емоційному рівні);
- афективного й конативного (при збереженні інтолерантності на конативному рівні);
- афективного й когнітивного (при збереженні інтолерантності на конативному рівні) [2; 3].

Логіка здорового глузду вказує на те, що в дійсності можливо розуміти, емоційно приймати іншу людину, але при цьому свідомо утримуватися від співробітництва з нею, тобто, дійсно, людині достатньо виявлення лише двох компонентів, щоб бути в цілому толерантним [1].

В дослідженнях багатьох авторів (О.Г. Асмолов, Г.Л. Бардієр, В.М. Золотухін, Н.М. Лебедева, О.В. Луньова, Т.Г. Стефаненко та ін.) зазначається, що в сучасному світі толерантність повинна стати такою моделлю стосунків між людьми, яка свідомо формується.

Вивчення проблеми дозволяє зробити висновок про те, що толерантність – це достатньо складне явище, й організація роботи з метою навчання та виховання толерантної свідомості особистості, толерантного ставлення вимагає спеціальних технологій, відповідних віку тих, кого навчаємо, основному виду їхньої діяльності.

З початком навчання у вищому навчальному закладі технологія навчання толерантності відповідно до виду діяльності і задач, які стоять перед студентами, пов'язані з тим, що цей вік є сензитивним саме для рефлексії, усвідомлення власного внутрішнього світу, в результаті чого формуються уявлення про власне Я, відбувається персоналізація, вироблення й закріплення ціннісних орієнтацій, закладаються ціннісні основи взаємодії, діалогу студента з оточуючим середовищем, образу життя. У студентів в структурі діяльності переважає когнітивний компонент, оскільки основним видом діяльності є пізнання. Тому для них пропонується когнітивно-орієнтована технологія, спрямована на аналіз різних точок зору щодо проблеми. В ході такої роботи формується культура виявлення толерантності, зростає взаєморозуміння. Підлітковий вік відомий ще й тим, що спілкування з однолітками стає самостійним, часто головним видом діяльності. Спілкування розуміється як процес взаємодії людей, ідеальною метою якого є прийняття іншого як безумовної цінності, а задачею виступає обмін інформацією, відчуттями, діями, зразками поведінки на основі взаємного інтересу. Таким чином, спілкування можна розглядати як фактор оптимізації процесу пізнання.

Для студентів старших курсів можна запропонувати і діяльнісно-орієнтовану технологію, спрямовану на спільне моделювання аспектів їх професійної діяльності, на тренінгову роботу в малих групах з подальшим аналізом результатів цієї роботи, на проектну роботу (створення емблеми толерантності, гімну толерантності тощо) з подальшою презентацією цієї роботи. В ході такої діяльності виникають ситуації, що вимагають аргументації різних точок зору, що відповідає переходу від конативного компонента толерантності до емоційного, а від останнього до когнітивного. Критеріями таких переходів є й підвищення емоційного тону учасників групової взаємодії, й підвищення потреби в отриманні знань, конструюванні нових знань. Технологічна формула роботи в даному випадку виглядає наступною: поведінка → емоції → когніції [2].

Аналіз результатів дослідження. Спираючись, на вищевикреслені підходи, нами було вибудовано практичний блок з формування толерантності з опорою на когнітивно- та діяльнісно-орієнтовану технологію. На першому етапі нашого дослідження було проведено анкетування студентів старших курсів психолого-педагогічного факультету з метою вивчення думки молоді щодо формування толерантності як духовно-моральної якості особистості, що розвивається. Більшість студентів охарактеризували толерантну людину як виховану, таку, що вмє пробачати, здатну до безконфлітного спілкування, тактовну.

Професійна підготовка студентів включає комплекс таких традиційних форм занять як лекційні, семінарські та практичні, навчальні та виробничі практики. Але для професійної підготовки особливого значення набувають інтерактивні форми і методи навчання, тому що діяльність у вищих навчальних закладах передбачає не стільки знаннєвий аспект, скільки компетентнісний. Тому важливе місце у системі підготовки студентів займають тренінги. Ефективним, як показує наш досвід, став тренінг толерантності. Даний тренінг є рух від розуміння толерантності як універсального принципу людської життєдіяльності та основи духовного розвитку до усвідомлення необхідності бути толерантним – через засвоєння цінностей та принципів толерантної поведінки.

Тренінг охоплює три основні аспекти особистості: когнітивний, афективний та конативний. Мета соціально-психологічного тренінгу: сприяти осмисленню студентами сутності толерантності, її ролі як складової духовно-моральної культури, розвинути здатність до емпатії, довіру, гідність й самопізнання як елементів толерантності в контексті взаєморозуміння, навчити студентів прийомам, що дозволяють розвивати в собі якості толерантної особистості (терпимість, особистісний інтерес, милосердя, співпереживання, які є і духовно-моральними якостями особистості).

Основні завдання тренінгу: - набуття умінь і навичок толерантності й тісно пов'язаних з нею особливостей; - набуття умінь і навичок толерантної взаємодії.

Тренінг проводився в рамках курсу „Психологія толерантності” для студентів психолого-педагогічного факультету. Базовий варіант тренінгу має 6 тем (по 3 години кожна). Всього тренінг займає 18 годин.

Порівняння результатів до і після проведення тренінгу дає змогу говорити про підвищення показників толерантного ставлення до інших, сформованість навичок толерантної поведінки в конфліктній ситуації, толерантного ставлення до себе (навики самопізнання та самоаналізу), підвищення рівня впевненості в собі, сформованість знань щодо толерантності особистості (повага до точки зору інших, створення умов для її висловлювання без огляду на наслідки, розуміння іншого, вміння поставити себе на їхнє місце, справедливість, неупередженість щодо іншого, вміння прохати, вміння стримувати себе тощо).

Висновки. Відродження в Україні духовних, моральних цінностей, в ряді яких значуще місце займає толерантність, їх включення в освітньо-виховний процес дає можливість більш успішній соціалізації молоді.

Толерантність є необхідною умовою формування духовності особистості. Духовність як особистісна характеристика актуалізує особистісний та емоційний компоненти, виявляється в поведінці і включає прийняття себе, прийняття інших, внутрішній контроль. Духовність та толерантність не мають прямої взаємозалежності, а включені в систему взаємообумовленості через такі особистісні характеристики як прийняття інших та себе.

Аналіз толерантності як духовно-моральної якості особистості дозволяє виявити її основні складові: милосердя, співчуття, особистісний інтерес, терпимість.

Толерантність піддається формуванню, основою для цього є вік людини та основний вид діяльності того чи іншого вікового періоду. Для роботи зі студентами старших курсів вищих навчальних закладів найдоцільніше використовувати когнітивно- та діяльнісно-орієнтовану технологію. Підвищенню рівня толерантності студентів сприяє використання спеціальної програми соціально-психологічної підготовки, спрямованої на оволодіння уміннями та навичками толерантної взаємодії.

Подальша розробка даної проблеми дозволить виділити найбільш ефективні технології формування толерантності для запровадження їх в систему вищої освіти.

Література

1. *Асмолов А.Г.* Толерантность: различные парадигмы анализа / А.Г. Асмолов // Толерантность в общественном сознании России. – М., 1998.
2. *Бардиер Г.Л.* Научные основы социальной психологии толерантности: Учебное пособие / Г.Л. Бардиер. – СПб.: Изд-во «МИРС», 2007. – 100 с.
3. *Бардиер Г.Л.* Психологическое сопровождение проявлений интолерантности и толерантности в молодежной среде / Г.Л. Бардиер. – СПб: НПЦСП «Доверие», 2011. – 56 с.
4. *Пищулин Н.П.* Толерантное сознание этнических общностей / Н.П. Пищулин, С.Н. Пищулин, И.А. Коробецкий. – М., 2004.
5. *Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика):* Сб. науч.-метод. статей. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института, Воронеж: Изд-во НПО «МОДЕК», 2003. – 367 с.
6. *Третьякова Е.Н.* Роль толерантности в формировании культуры межличностных отношений в молодежной среде Сахалинского региона / Е.Н. Третьякова // Социально-гуманитарный вестник Юга России: научный журнал – Краснодар: «Пресс-Имидж», 2010. – № 7/2. – С. 131-138.

В статье рассматривается проблема толерантности как показателя духовно-нравственной культуры современного студента. Определена специфика формирования толерантности с опорой на когнитивно-ориентированную и деятельностно-ориентированную технологии. Представлены результаты формирования толерантности у студентов высшего учебного заведения.

The article is devoted to the tolerance phenomenon as a indicator of modern students' spiritual and moral culture. The specificity of tolerance forming on the basis of cognitive-centering and activity-oriented technologies is determined. There are results of research of tolerance forming among students.

©2012 р.

К. В. Хоменко (м. Київ)

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

В Україні змінилися пріоритети цінностей, запропонованих суспільством індивіду, відповідно особистісні цінності мають суттєві трансформації. Підростаюча особистість формується як член того суспільства, до якого належить. Необхідно бути не лише об'єктом, але і суб'єктом, котрий шляхом самоставлення стимулює засвоєння цінностей в єдності з власною активністю.

Поняття «цінність» досліджується у працях вчених-філософів, соціологів, психологів. На сьогоднішній день нема в науковій літературі однозначно чіткого визначення поняття «цінність». Акцент робиться на певній стороні цього терміну, яка відповідає інтересу даної науки.

У цінностях закріплюються і національні традиції, і загальнолюдські ідеї, і установки великих та малих соціальних груп. Сьогодні в Україні головна увага звернена на утвердження цінностей ринкової економіки. Однак соціально-економічна ситуація, що склалася в Україні в результаті породила значне соціальне і майнове розшарування, роблячи багатих ще багатшими, а бідних ще біднішими. Провідною ціннісною орієнтацією стає не людина, а максимальний прибуток у всьому.

Історичні епохи і відповідно різні філософські вчення накладають свій відбиток на розуміння природи цінностей. В аксіологічних працях Г.Ріккертта і В.Віндельбанда цінності розглядаються як незалежні від людських бажань, як ідеальне буття, а саме: добро, істина, краса тощо. З позицій натуралізму- все те, що сприяє розвитку біопсихічних здібностей індивіда. Цей напрям аксіології будується на поглядах таких вчених, як Р.Перрі, Г.Беккер, Р.Лінтон, Т.Парсонс.

Р.Перрі зазначав, що за допомогою теорії цінностей людина зможе пізнати саму себе, свої цілі і устремління [23]. Він створив класифікацію цінностей в залежності від характеру інтересу і якості орієнтуючого знання, розрізняючи цінності справжні і фальшиві, складні і прості, позитивні і негативні, приховані і активні. М.Каган розглядав, цінність як «значення об'єкта для суб'єкта», а оцінка – «емоційно-інтелектуальний вияв цього значення суб'єктом» [11, с. 68].

Метою статті є теоретичне вивчення проблеми «цінностей» особистості. **Наукове завдання** передбачає визначення поняття «цінностей особистості», як невід'ємної складової гармонійної особистості. **Практичним завданням** є аналіз та узагальнення літературних джерел щодо механізмів формування системи цінностей. Для досягнення мети і вирішення поставлених завдань нами застосовувалися загальнонаукові методи теоретичного дослідження: аналіз, порівняння, систематизація і узагальнення теоретичних даних.

На проблему значущості цінності у сучасній філософській і соціологічній літературі склалися дві точки зору. Перша група авторів вважають, що цінність – це позитивна чи негативна значущість предметів і явищ для життєдіяльності суб'єкта. Дана точка зору знайшла своє відображення і у розумінні цінності, що міститься у філософському словнику [21, с.1004Ц]. Інші автори, навпаки, вважають, що цінність виражає лише одну із форм значущості, а саме – позитивну. А.В.Гулига, наприклад, констатує: «Цінностей зі знаком мінус не буває» [9, с.64].

М.Каган виділяє як основні так цінності: правові, політичні, релігійні (цінності соціальних макрогруп), естетичні і цінності моральні, екзистенційні, що характеризують смисл життя, і цінності художні [11].

«Предметні і суб'єктивні цінності є лише двома полюсами ціннісного ставлення людини до світу: предметні цінності є об'єктами оцінки, а суб'єктивні – засобом і критерієм цих оцінок» [10, с.462].

В психології цінності розглядаються як сфера соціалізації індивіда, його адаптація до групових норм; вивчення мотиваційних структур життєдіяльності, механізмів поведінки і діяльності особистості та їх регуляції; дослідження вікового розвитку індивідуальних цінностей та їх взаємозв'язків з самосвідомістю. «Цінність – поняття, за допомогою якого характеризується соціально-історичне значення для суспільства і особистісний сенс для індивідів певних явищ дійсності. Цінності слугують важливим фактором соціальної регуляції поведінки особистості і взаємовідносин людей» [14, с.389-390].

Згідно Т.В.Бутківської, терміном «цінність» позначаються як самі значущі, так і ціннісні ставлення, що породжують цілий спектр похідних від них розрізень: об'єктивні, індивідуальні, соціальні, позитивні чи негативні значення явищ природи, форм суспільної організації, історичних подій, моральних вчинків, духовних витворів людства на конкретному етапі історичного розвитку» [7, с.27].

В.Ю.Болотіна підкреслює мотиваційну цінність цього психологічного явища: «Наявність цінностей є виявом небайдужості людини у ставленні до оточення, яка виникає із значущості різних сторін, аспектів навколишнього світу для їх життя. Вони, по суті, є результатом оволодіння середовищем з огляду його значення для задоволення потреб особистості і свідчать про рівень її соціальної зрілості» [3, с.18].

Дану точку зору поділяє і М.Й.Боришевський: «Цінність є, безумовно, тим феноменом, котрий найтісніше пов'язаний із сферою потреб людини, а отже, безпосередньо стосується мотивів самоактивності індивіда» [4, с.22].

Ф.Є.Василюк аналізує цілий ряд основних понять, що стосуються ціннісної сфери: співвідношення цінностей і поведінки (життєвого вибору, співвідношення понять цінності і мотиву). «Зміст свідомості, який складає цінність, може виконувати функції мотиву, тобто направляти і пробуджувати уявну або реальну поведінку, але звідси... не виходить, що в рамках психології цінність слід звести до мотиву, який завжди уособлює індивідуальний життєвий світ, цінність є те, що, навпаки, залучає індивіда до деякої надіндивідуальної спільності» [8, с.124].

Вирішення питання про те, як суспільні цінності перетворюються в особистісні є актуальним на сучасному етапі розвитку підростаючих поколінь. Суспільні ідеали засвоюються особистістю і починають в якості «моделі належного»